

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΙΔΙΚΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ: ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΚΑΤΟΥ

Προϋποθέσεις ανάδυσης

Η στροφή της έρευνας την τελευταία τριακονταετία προς την ποιοτική ανάλυση, τη μικροϊστορία, το ανώνυμο και καθημερινό έχει καταστήσει, μεταξύ άλλων, τα ημερολόγια αντικείμενο συστηματικής μελέτης ποικίλων επιστημών όπως η κοινωνιολογία, η εθνογραφία, η ανθρωπολογία και η φιλολογία.¹ Η απαρχή της θεωρητικής μελέτης του ημερολογίου στην Ελλάδα εντοπίζεται γύρω στη δεκαετία του 1960· αφετηρία μπορούν να θεωρηθούν τα σχόλια του Κλέωνα Παράσχου για τα αποσπασματικώς δημοσιευμένα ημερολόγια του Ίωνα Δραγούμη και οι επισημάνσεις του Άλκη Αγγέλου για τις *Εφημερίδες* του Παναγιώτη Κοδρικά. Το ενδιαφέρον αρχίζει σταδιακά να αυξάνεται και η μελέτη να γίνεται πιο συστηματική με την έκδοση των ημερολογίων του Σεφέρη (1973) και του Θεοτοκά (1985) ιδιαίτερα από τη δεκαετία 1980 και εξής.² Σήμερα, το ημερολόγιο, ως είδος και ως πρακτική, αγκαλιάζεται από μελετητές τόσο της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας όσο της Ιστορίας. Διδακτορικές διατριβές, μεταπτυχιακές εργασίες και ερευνητικά προγράμματα συγκλίνουν προς την ανάδειξη του παραγνωρισμένου

Η Κρυσταλλία Μακατού είναι υποψήφια διδάκτωρ στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η διατριβή της έχει ως αντικείμενο την παιδική λογοτεχνία.

είδους.³ Από αυτή την ερευνητική κινητικότητα δεν θα μπορούσαν να διαφύγουν τα παιδικά και εφηβικά ημερολόγια.

Τα γραφτά των παιδιών και των εφήβων κατέχουν ιδιαίτερη θέση στη μεγάλη οικογένεια των ημερολογιακών κειμένων. Η ιδιαιτερότητά τους είναι σύμφυτη με την ηλικιακή ομάδα των συντακτών μιας και είθισται να θεωρούνται ότι αποτελούν κατ'αρχήν κείμενα όχι ακόμη καθιερωμένων «λογοτεχνών», δίχως λογοτεχνική πρόθεση, και που δεν προορίζονται προκαταβολικά για δημοσίευση.⁴ Εντούτοις, οι πρώιμες αυτές γραφές λαμβάνουν συνήθως για την Κριτική τη σπουδαιότητα του «πρωτολείου» ή του «κρυφού» που βγαίνει ετεροχρονισμένα στο φως, προκειμένου να συμπληρώσει την εργογραφία, την πρόσληψη ή την ερμηνεία ενός ήδη αναγνωρισμένου λογοτέχνη όπως λόγου χάρη του Γιώργου Ιωάννου ή του Τίτου Πατρίκιου. Η στάση αυτή δεν είναι ασύνδετη με τη γενικότερη εκδοτική πολιτική και κριτική αξιολόγηση που αφορά το ημερολόγιο· όταν ένα ημερολόγιο εκδίδεται ή εκτιμάται είναι γιατί έχει πάντα «κάτι να πει», οπωσδήποτε «κάτι να προσφέρει». Έτσι, τις περισσότερες φορές έχουμε να κάνουμε με ημερολόγια συγγραφέων, σπουδαίων ανθρώπων ή με κείμενα που αποτελούν τεκμήρια για ιστορικά γεγονότα.⁵ Στην αντίθετη περίπτωση, όταν ο γράφων δεν είναι αναγνωρισμένος ή το ημερολόγιο δεν έχει ιστορική αξία, τότε «χρησιμεύει» κάπως αλλιώς.⁶

Μία τέτοια χρησιμοθηρική αντιμετώπιση δέχτηκε δίχως άλλο το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ, το πιο διάσημο εφηβικό ημερολόγιο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Γνώρισε μεγάλη διάδοση και διαχρονικότητα, όπως ο αρχαίος μύθος και το κλασικό παιδικό βιβλίο· έστω κι αν κάποιοι δεν έχουν διαβάσει το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ, ξέρουν την περιπέτειά της «ακόμη κι αν [την] κρατούν στη μνήμη τους κάπως θολά». ⁷ Όπως περίτεχνα έχει ειπωθεί από την κριτική «το όνομα Άννα Φρανκ έγινε σήμα κατατεθέν όπως τα κόκα-κόλα, IBM ή Μάικλ Τζάκσον». Μεταφράστηκε και ανατυπώθηκε αθρόα σε όλο τον κόσμο, διασκευάστηκε λογοτεχνικά και θεατρικά, χρησιμοποιήθηκε στο σχολείο, από το 1957 γυρίστηκε σε ταινίες που βραβεύτηκαν πολλάκις, έδωσε την αφορμή για τη δημιουργία συλλόγων, ιδρυμάτων και μουσείων, προκάλεσε μέχρι και το σχεδιασμό μπλουτζην με το όνομα της ημερολογιογράφου.⁸

Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ μεταφράστηκε αυτοτελώς για πρώτη φορά στα ελληνικά από τις εκδόσεις Δαμιανός στα 1952. Μέχρι σήμερα έχει εκδοθεί από άλλους έντεκα εκδοτικούς οίκους, γεγονός που αποκαλύπτει τη μεγάλη διάδοση που γνώρισε το βιβλίο στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό.⁹ Κάποιες από αυτές τις εκδόσεις ανατυπώθηκαν πολλές φορές. Διασκευή αποσπάσματος από το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ μπήκε ως θέμα στις προαγωγικές πανελλήνιες εξετάσεις της Β' Λυκείου το έτος 2000 στο μάθημα της Νεο-

ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας. Επίσης, το 2005 κυκλοφόρησε το πρώτο μεταφρασμένο παιδικό εικονοβιβλίο με την ιστορία της Άννας Φρανκ από την Εμπειρία Εκδοτική.¹⁰

Κατεξοχήν στο ημερολόγιο (ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες αρετές) αποδίδεται η αξία του ντοκουμέντου του Ολοκαυτώματος. Επίσης, ανάλογα με το είδος της ανάγνωσης από τον εκάστοτε αναγνώστη, άλλοτε δίνεται περαιτέρω έμφαση είτε στην κρίση της εφηβείας, είτε στη διαπραγμάτευση των σχέσεων γονέων-παιδιού, είτε στις σεξουαλικές αναζητήσεις ή στα πρώτα ερωτικά σκιρτήματα.¹¹

Ειδικότερα, ο μηχανισμός που έχει ενεργοποιήσει την καλλιτεχνική απήχηση, τα παράγωγα του βιβλίου και τη διάδοση της ημερολογιακής λογοτεχνικής μορφής σχετίζεται με τη σπουδαιότητα του τεκμηριωτικού λόγου, του παραγόμενου σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή. Αφενός, παρατηρούμε την απομίμηση στο χώρο των εκδόσεων. Μόλις δημοσιεύεται το ημερολόγιο του κοριτσιού, αρχίζουν σωρηδόν να εκδίδονται, αμέσως ή και πολύ αργοπορημένα, πραγματικά ημερολόγια «τύπου Άννα Φρανκ». Η εκδοτική έμφαση δίνεται, μέσω του περικειμένου, των εικόνων και φωτογραφιών, του προλόγου ή των υποσημειώσεων, σχεδόν πάντα στην ιστορική στιγμή, είτε εκδίδεται από τον ίδιο τον ημερολογιογράφο είτε από τον εκδότη όταν ο συντάκτης έχει πια πεθάνει. Αφετέρου, το επιστολιμαίο ημερολόγιο της Άννας Φρανκ γίνεται κίνητρο συγγραφής ημερολογίων εκ μέρους των παιδιών, ιδιαίτερα των κοριτσιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι η απομίμηση δεν αφορά μόνο το είδος λόγου αλλά και τη διατύπωση, ως μορφή διακειμενικότητας: κατ'αντιστοιχία προς την Άννα Φρανκ που απευθυνόταν στην «αγαπητή Κίττυ», η Ζλάτα Φιλίποβιτς από τη Βοσνία, κάθε φορά που γράφει το ημερολόγιό της τον καιρό του γιουγκοσλαβικού εμφυλίου, απευθύνεται στην «dear Mimmy».¹²

Τα ημερολόγια: τεχνικές ανάγνωσης

Λαμβάνοντας υπόψη τις δημοσιεύσεις, θα λέγαμε ότι η ελληνοεβραϊκή ημερολογιογραφία της εποχής του Πολέμου είναι μικρή σε αναλογία με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή.¹³ Πληροφορίες υπάρχουν για τις σημειώσεις της Βαλερή Σαλτιέλ, του Μωυσή Έσδρα από τη Λάρισα και γνωστά είναι αποσπάσματα από το ανέκδοτο 'ημερολόγιο της ζωής στο Αντάρτικο' του Ντικ Μπενβενίστε.¹⁴ Επίσης, η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου στο βιβλίο *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*¹⁵ ανθολογεί το ανώνυμο κείμενο «Οι αντάρτες σώζουν Εβραίους. Από το ημερολόγιο ενός Εβραίου αντάρτη».¹⁶ Η παράδοση της ντόπιας τεκμηρίωσης εξαντλείται περισσότερο στις προφορικές ή γραπτές μαρτυρίες και στα χρονικά.¹⁷

Αναπόφευκτα και στην Ελλάδα δημοσιεύονται παιδικά ημερολόγια ακολουθώντας όχι μόνον τη γραμμή της

ημερολογιακής εκδοτικής παράδοσης που δημιουργεί η Άννα Φρανκ αλλά και τα αυθιστορικά κείμενα που συνθέτουν τη φιλολογία του Ολοκαυτώματος.¹⁸

Το ημερολόγιο του Νέστορα Μάτσα με τίτλο *Αυτό το παιδί πέθανε αύριο*¹⁹ είναι ένα «Ημερολόγιο Κατοχής», όπως διαβάζουμε στον υπότιτλο του βιβλίου. Το ημερολόγιο διαρκεί από τον Μάιο 1944 μέχρι τον Οκτώβριο 1944, όταν ο ημερολογιογράφος είναι 12 ετών. Αν και το βιβλίο δεν έχει ημερολογιακή μορφή, βασίζεται στο παιδικό ημερολόγιο του συγγραφέα.²⁰ Η παρέμβαση του ενηλίκου είναι αισθητή, όπως και η στιλιστική λογοκρισία. Κεντρικό σημείο της ζωής και του ημερολογίου του γράφοντος είναι η απώλεια του πατέρα, ο οποίος οδηγείται από τους Ναζί σε στρατόπεδο συγκέντρωσης.

Στο εξώφυλλο του βιβλίου υπάρχει η εικόνα του συγγραφέα, στην ηλικία που γράφεται το ημερολόγιο, το πτώμα ενός νεκρού στρατιώτη και ένας αγκυλωτός σταυρός. Πληροφορίες για το συγγραφέα και το ημερολόγιο παίρνουμε και από το οπισθόφυλλο. Το βιβλίο διανθίζεται από ζωγραφιές και πλούσιο φωτογραφικό υλικό, κολάζ, ποιήματα αλλά και ανάτυπα του παιδικού χειρογράφου.

Για την οικογένεια δεν δίνονται αναλυτικές πληροφορίες, προκύπτουν από την προσεκτική ανάγνωση του ημερολογίου. Μαθαίνουμε για την εβραϊκή καταγωγή του πατέρα από την πλευρά του παππού και για την καλή οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Το ημερολόγιο ξεκινά με τη σύλληψη του πατέρα. Το τετράδιο γράφεται, για να το διαβάσει, όταν επιστρέψει, ώστε να ξέρει όσα συνέβησαν κατά την απουσία του. Περιγράφεται η πείνα της Κατοχής, πώς η οικογένεια κρύβεται στο σπίτι μιας πόρνης, πώς ο μικρός Νέστορας πουλά τσιγάρα μαζί με τον μεγαλύτερο αδερφό του Αρτέμη τα βράδια στους δρόμους για να βγάλουν τα προς το ζην, η αναγκαστική επαφή με μαυραγορίτες, η άφιξη και ο αντίκτυπος των νέων στην Αθήνα για την γκετοποίηση του εβραϊκού στοιχείου στην Θεσσαλονίκη, η συμμετοχή της μεγάλης αδελφής μαζί με τον φίλο της σε αντιστασιακή οργάνωση, η κηδεία του Κωστή Παλαμά, διάφορα γεγονότα της Κατοχής, οι προδοσίες των πατριωτών από δωσίλογους στους Γερμανούς. Περιλαμβάνονται αναδρομές και αναπολήσεις στις καλές προπολεμικές εποχές, η κρυφή ανάγνωση αντιστασιακών εφημερίδων, εφηβικοί προβληματισμοί, προσπάθειες ερμηνείας των γεγονότων, καθώς και η περιγραφή της απελευθέρωσης.

Πολύ συχνά ο ημερολογιογράφος επανέρχεται στο ίδιο το ημερολόγιο και τη διαδικασία της γραφής. Κρύβει από τον περίγυρο την ημερολογιακή πρακτική, αλλά και το ίδιο το ημερολόγιο. Διάχυτος είναι επίσης ο φόβος της λαθραίας ματιάς στο τόσο προσωπικό τετράδιο.²¹ Το ημερολόγιο δεν γράφεται μόνο ως εργαλείο διατήρησης της μνήμης για χάρη του απόντα πατέρα. Για τον ημερολογιογράφο το ημερολόγιο είναι αφενός

ένα μέσο να καταγράφει πράγματα που ο ίδιος θέλει μεταπολεμικά να θυμάται και, αφετέρου, να επικοινωνεί και να «ξεσκάζει» μέσω της γραφής.²²

Παρότι το ημερολόγιο δεν έχει ημερομηνίες και συστηματική ημερολογιακή μορφή, διαπιστώνουμε απόφια κομμάτια της «παιδικής» γραφής. Όμως, η ετεροχρονισμένη επεξεργασία του κειμένου προσδίδει ένα «μυθιστορηματικό» στοιχείο στο κείμενο που τροποποιεί τον ημερολογιακό-πραγματολογικό του χαρακτήρα. Στιγμές-στιγμές καθώς διαβάζουμε το βιβλίο έχουμε την αίσθηση της συνεχούς εναλλαγής της παιδικής φωνής με εκείνη του ενηλίκου. Το ίδιο συχνά, επίσης, εναλλάσσονται η ταυτόχρονη-ημερολογιακή με την αναδρομική-αυτοβιογραφική προοπτική.²³

Το βιβλίο ξεκινά με τη διαταγή του Γερμανού διοικητή Stroop περί της συμπεριφοράς των Εβραίων, και των ποινών σε περίπτωση παράβασης της διαταγής.²⁴ Η τοποθέτηση της διαταγής αυτής ήδη στην αρχή του κειμένου υποδεικνύει ένα συγκεκριμένο τρόπο πρόσληψης του ημερολογίου. Ο τρόπος αυτός σχετίζεται με την ανάγνωση του βιβλίου εκ μέρους μας ως ντοκουμέντου του Ολοκαυτώματος. Προς αυτήν την κατεύθυνση χρησιμοποιείται τακτικά και η αναφορά στον απόντα (μοναδικό στην οικογένεια εβραϊκής καταγωγής, όπως λέγεται) πατέρα. Ωστόσο, παρά τα μέσα που επιστρατεύονται, το κείμενο δεν κατορθώνει να μας πείσει ως αποκλειστικό ντοκουμέντο του Ολοκαυτώματος. Ενώ, αρχικά αυτή δείχνει να είναι η βούληση του συγγραφέα, στο τέλος αποφεύγεται κάτι τέτοιο. Περισσότερη έμφαση δίνεται εν τέλει στην απώλεια της παιδικής αθωότητας. Επίσης, η απουσία του πατέρα δεν χρωματίζεται τόσο ως απώλεια με βάση το θρήσκευμα, όσο ως γενικά απάνθρωπη αποστέρηση του αγαπημένου προσώπου στις τραγικές συνθήκες της Κατοχής. Μια τέτοια αντίστοιχη απώλεια είναι και ο θάνατος του Φώντα, του αγαπημένου φίλου του μικρού ημερολογιογράφου.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον η συνανάγνωση του βιβλίου *Αυτό το παιδί πέθανε αύριο* με την μετάφρασή του στα αγγλικά, όπως κυκλοφόρησε στην Αμερική. Η μετάφραση πραγματοποιήθηκε από τον ελληνικής καταγωγής εντεκάχρονο, τότε, Jason Rigas. Το βιβλίο κυκλοφόρησε ολόκληρο στην αμερικάνικη αγορά χωρίς περικοπές ή διαφοροποιήσεις του κυρίως κειμένου.²⁵

Ήδη από τη σελίδα τίτλου καταλαβαίνουμε ότι αυτό που θα διαβάσουμε θα είναι ένα ντοκουμέντο του Ολοκαυτώματος: στο εξώφυλλο φιγουράρει ένα μικρό κίτρινο αστέρι του Δαβίδ, ενώ στον υπότιτλο της σελίδας τίτλου το βιβλίο χαρακτηρίζεται ως «The Holocaust Diary of a Greek Boy». Η σύντομη περιγραφή του οπισθόφυλλου μικρή σχέση έχει με το πρωτότυπο. Ενώ το ελληνικό κείμενο δίνει έμφαση στο ζήτημα της χαμένης αθωότητας και του Πολέμου, στο αμερικάνικο αναφέρεται ότι πρόκειται «για την ιστορία ενός δωδεκάχρονου Εβραίου πουλου από την Ελλάδα». Προς την ίδια κατεύθυνση

κινούνται και οι κριτικές που παρατίθενται στο οπισθόφυλλο. Ο Howard Spiro παρατηρεί ότι το κείμενο του Νέστορα Μάτσα «μας καλεί σαν την φωνή της Άννας Φρανκ». Στον αναλυτικό αμερικάνικο πρόλογο δίνεται η ιστορία της οικογένειας, οπότε αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για μια οικογένεια της οποίας όλα τα μέλη είναι εβραϊκής καταγωγής· στο ελληνικό πρωτότυπο σχεδόν αποκρύπτονται αυτά τα στοιχεία. Μάλιστα, ο ελληνικός πρόλογος με εμφανή παραμυθιακά στοιχεία και παραπομπές στον *Μικρό Πρίγκιπα* παρουσιάζει το κείμενο ως ημερολόγιο ενός παιδιού που, όπως και τα υπόλοιπα Ελληνόπουλα, ανεξαρτήτως θρησκευτικής καταγωγής, υπήρξαν θύματα ενός παράλογου πολέμου. Στο τέλος του ξένου βιβλίου, αντίθετα με το ημερολόγιο στα ελληνικά, δίδεται η ιστορία των Ελλήνων Εβραίων από τον μεταφραστή. Όλοι αυτοί οι μηχανισμοί επισημασμένοι προκειμένου να υποδειχθεί ένας συγκεκριμένος τρόπος πρόσληψης του κειμένου. Η μη χρήση παρόμοιων μηχανισμών στο πρωτότυπο ημερολόγιο προκαλεί διαφορετικές αναγνώσεις από το ελληνικό κοινό. Αξίζει να αναφέρουμε τη βιβλιοπαρουσίαση του Κώστα Τσαούση που θεωρεί ότι στο ημερολόγιο είναι «πρωταγωνίστρια η Πείνα».²⁶

Στην κατεύθυνση των ημερολογιακών εκδόσεων της Άννας Φρανκ και, παρομοίως με την ξένη έκδοση του ημερολογίου του Νέστορα Μάτσα, κινείται το δεύτερο ελληνικό παιδικό ημερολόγιο του Ολοκαυτώματος. Πρόκειται για το βιβλίο *548 ημέρες με άλλο όνομα* της Ροζίνας Ασσέρ-Πάρδο.²⁷

Στον Πρόλογο που δίνεται από την ίδια, παρουσιάζεται σύντομα η ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και της περιπέτειας της οικογένειάς της. Η ημερολογιογράφος αναφέρει: «Ήμουν τυχερή που γεννήθηκα στους κόλπους μιας εύπορης σεφαραδικής οικογένειας που είχε τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει τα έξοδα της διαφυγής.»²⁸ Όταν οι γονείς αποφασίζουν να δραπετεύσουν από το γκέτο, κρύβονται σε σπίτι Χριστιανών στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, από τον Απρίλη 1943 ως τον Οκτώβρη 1944. Η οικογένεια μένει κρυμμένη μέχρι την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και, αμέσως μετά, μετακομίζει στην Αθήνα και ξαναστήνει τη ζωή της. Μεγαλώνοντας αργότερα η ημερολογιογράφος, σπουδάζει Νομική στην Αθήνα και το Παρίσι και σταδιοδρομεί ως δικηγόρος.

Η δεκάχρονη ημερολογιογράφος ξεκινά να κρατά ημερολόγιο από τις πρώτες μέρες που η οικογένεια καταφεύγει στην κρυψώνα. Γράφει χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο 'Ρούλα Κρακώτσου', όπως εύκολα διαπιστώνει ο αναγνώστης από το εξώφυλλο του βιβλίου, όπου δίνεται φωτογραφία της πρώτης σελίδας του χειρόγραφου και στην οποία αναγράφεται το ψευδώνυμο της συντάκτριάς του. Για λόγους ασφάλειας δεν αναφέρει το πραγματικό της όνομα πουθενά σε όλο το κείμενο.

Δεν πρόκειται για συστηματικό συγχρονικό ημερολόγιο: περιλαμβάνονται όλες κι όλες δεκατρείς εγγραφές με την ένδειξη «1η μέρα», «2η μέρα», «3η μέρα» κτλ. Οι ενδείξεις των ημερών αφορούν τη σειρά αρίθμησης των εγγραφών κατά την καταγραφή τους και δεν έχουν πάντα άμεση σχέση με το παρόν. Η ημερολογιογράφος περιγράφει αναδρομικά τα όσα έχουν προηγηθεί. Αυτός ο παράδοξος τρόπος γραφής δημιουργεί μια τεθλασμένη προοπτική: η συνεχής ταυτόχρονη και αναδρομική ματιά εντείνει την αδιάλειπτη παιδικότητα του κειμένου.

Η συντάκτρια του ημερολογίου μιλά για την κήρυξη του πολέμου, το ελληνοαλβανικό έπος, την πείνα, τη μετακίνηση της οικογένειας στο γκέτο, τον εξαναγκασμό να φορούν το άστρο του Δαβίδ, την αρπαγή της περιουσίας, το κλείσιμο του καταστήματος του πατέρα και τις εκτοπίσεις των Εβραίων. Αφού αναφέρει ό,τι έχει προηγηθεί, μιλά για το πώς περνά το χρόνο της κρυμμένης.

Στις υστερόχρονες συμπληρώσεις του κειμένου, η ενήλικη πια συγγραφέας αναφέρει²⁹ πως, επειδή φοβόταν μήπως οι Ναζί ανακαλύψουν το ημερολόγιό της, το έκρυβε όπως και ο Μάτσας. Επίσης, σημειώνει: «Στο ημερολόγιό μου δεν γράφω λεπτομέρειες. Αποφεύγω να δώσω περισσότερα στοιχεία για την περίπτωση που έβρισκαν το τετράδιό μου οι Γερμανοί.»³⁰

Αυτές οι συμπληρώσεις, ωστόσο, στόχο δεν έχουν μόνο να διαφωτίσουν το κείμενο αλλά και να πλαισιώσουν δραματικά τον τρόπο ανάγνωσής του. Στο εξώφυλλο δίνεται ο υπότιτλος «Μνήμες πολέμου», ενώ στο οπισθόφυλλο ένα απόσπασμα από την ιστορία της ημερολογιογράφου. Τα πολυάριθμα αντίγραφα του πραγματικού χειρογράφου και το οικογενειακό φωτογραφικό υλικό, κατά τη διάρκεια του βιβλίου, εξυπηρετούν την ανάγκη για αληθοέπεια. Επιπρόσθετα δίνεται χάρτης με τα κατά τόπους ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, φωτογραφία από επιτύμβια στήλη εις μνήμη των Εβραίοπουλων ελληνικής καταγωγής που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα, και φωτογραφία από τη δίκη της Νυρεμβέργης. Ο τρόπος ανάγνωσης του χάρτη και των φωτογραφιών κατευθύνεται από τις λεζάντες-σχόλια που παραθέτει η ενήλικη συγγραφέας.

Η υποβολή του αναγνώστη προσδιορίζεται, επίσης, από τα δοκίμια που έπονται κάθε ημερολογιακής εγγραφής και αφορούν την προϊστορία ή τα σύγχρονα με την εγγραφή γεγονότα, αλλά και από την τιτλοφόρηση των αρχικών ημερολογιακών εγγραφών από την ενήλικη συγγραφέα.

Στο τέλος, περιλαμβάνονται οι ιστορίες τριών Ελληνοεβραίων γυναικών, που έχασαν τα παιδιά τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, και ένα ιστορικό επίμετρο.

Αν και η ίδια η ημερολογιογράφος ισχυρίζεται ότι «δημοσιεύοντας τούτο το κείμενο των δέκα μου χρόνων δεν αποβλέπω να με παρομοιάσουν με την Άννα Φρανκ»,³¹ παρουσιάζει ενδιαφέρον η υποδοχή του βιβλίου.

ου από την κριτική. Χαρακτηριστικός υπήρξε ο τίτλος ανυπόγραφου άρθρου στην εφημερίδα *Το Βήμα* με τίτλο «Η Άννα Φρανκ από τη Θεσσαλονίκη».³² Επίσης, ο Στάθης Ευσταθιάδης έγραψε για τη συγγραφέα πως «αν οι σελίδες του μαθητικού της τετραδίου αποτελούσαν απλώς τον καμβά πάνω στον οποίο θα κεντούσε μια ακόμη ιστορία της τραγωδίας των Εβραίων, το πολύ-πολύ να είχαμε ένα ακόμη κακέκτυπο ημερολόγιο Άννας Φρανκ. Ο στόχος της όμως, νομίζω, ήταν να χρησιμοποιήσει τις λίγες γραμμές που έγραψε ως μαθητριάδα [...] να δώσει μια ευρύτερη διάσταση στην τραγική ιστορία της, να δώσει το πολιτικό μήνυμα από την αγωνία της μήπως 'η τακτική του ναζισμού αναβιώσει', όπως φοβάται.»³³ Από την άλλη μεριά, η ιστορία του συγκεκριμένου κοριτσιού περιλήφθηκε στη δράση που διοργάνωσε το 2004 το Εβραϊκό Μουσείο με τίτλο «Κρυμμένα παιδιά στην Ελλάδα της Κατοχής». Αφορμή για την έρευνα πάνω στο θέμα των κρυμμένων εβραϊοπαίδων της Κατοχής έδωσε η παρουσίαση το 2000 στην Ελλάδα της περιοδεύουσας έκθεσης του μουσείου Anne Frank House, «Άννα Φρανκ: μια Ιστορία για το Σήμερα». Στο ελληνικό Εβραϊκό Μουσείο συγκεντρώθηκαν φωτογραφίες, παιχνίδια, διάφορα χρηστικά αντικείμενα, τετράδια και ημερολόγια, διοργανώθηκαν εκδηλώσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα και εκδόθηκε ένα βιβλίο-κατάλογος. Στον ενδιαφέροντα αυτό κατάλογο παρουσιάστηκαν δεκαέξι ιστορίες 'κρυμμένων' Εβραϊόπουλων ελληνικής καταγωγής.³⁴

Το ημερολόγιο της Πάρδο μεταφράστηκε επίσης στα αγγλικά με τίτλο *548 days with another name* από τον Δημήτριο Αργυριάδη.³⁵ Το αμερικάνικο βιβλίο σέβεται περισσότερο το πρωτότυπο απ' ό,τι εκείνο του Μάτσα. Οι διαφοροποιήσεις του εξώφυλλου αφορούν τον υπότιτλο: "A child's diary, an adult's memories of War". Δεν καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για ημερολόγιο του Ολοκαυτώματος παρά μόνο όταν δούμε στο οπισθόφυλλο, όπως και στο πρωτότυπο, απόσπασμα του βιβλίου που συνοψίζει την περιπέτεια της ημερολογιογράφου. Μεσ στο βιβλίο, οι διαφοροποιήσεις αφορούν προσθήκες φωτογραφικού υλικού από τη ζωή της συγγραφέως.

Επιλογικά: *dum scribo, eduro*

Ο Georges Gusdorf απέναντι στο εγωτικό-ενδοσκοπικό *journal intime* τοποθετεί το *journal externe*, το οποίο είναι περισσότερο αντικειμενικό, ενδιαφέρεται για την εξωτερική πραγματικότητα και τους άλλους, εστιάζει περισσότερο στο γεγονός απ' ό,τι στον άνθρωπο.³⁶ Τα παιδικά ημερολόγια που συζητούμε, αν δεν είναι *externes*, τουλάχιστον συνδυάζουν χαρακτηριστικά του *journal intime* και του *journal externe*. Δεν αναλώνονται σε εγωκεντρικές αναλύσεις και αιώνιους αυτοαναφορικούς στοχασμούς, όπως συμβαίνει με τα νεανικά κείμενα της Πηνελόπης Δέλτα (1899), του Ίωνα Δραγούμη

(1895-1902) ή αργότερα της Μαρίας Πολυδούρη (1922). Αντίθετα, θεματίζουν τον πόλεμο, την πείνα, τα καθημερινά περιστατικά, την εξωτερική ζωή. Το ίδιο ισχύει και για αντίστοιχα ξένα παιδικά ημερολόγια του Ολοκαυτώματος.³⁷

Αυτή η ημερολογιογραφική νοοτροπία διέπει γενικά τα ελληνικά προσωπικά τετράδια μεγάλων και μικρών. Τα περισσότερα –μιλώντας πάντα για τα δημοσιευμένα για τα οποία μπορούμε να έχουμε γνώση– φέρουν έντονο όχι μόνο το στίγμα της ιστορικής στιγμής κατά την οποία συντάσσονται αλλά και της εξωστρέφειας. Ιδιαίτερα, στα ημερολόγια των πολέμων, πολλές φορές η διαδικασία της γραφής μεταμορφώνεται σε μετωνυμία της επιβίωσης. Έτσι και εδώ, οι μικροί ημερολογιογράφοι εβραϊκής καταγωγής, μολονότι δεν γράφουν μες στις συνθήκες των στρατοπέδων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, γράφουν για να επιβεβαιώσουν την ελπίδα, την ίδια τη ζωή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Ιωάννα Μυλωνάκη, «Αυτοβιογραφικά κείμενα ως ιστορικές πηγές: νεότερες συζητήσεις και αναζητήσεις», περ. *Ίστωρ*, τχ. 11, Δεκέμβριος 1998, σ. 21-25.
- 2 Στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες η μελέτη του ημερολογίου είχε ξεκινήσει αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως μας πληροφορεί ο Philippe Lejeune, "Image de marque", περ. *La Faute à Rousseau*, τχ. 35, Φεβρουάριος 2004, αφιερ. «Le journal personnel», σ. 26, και όπως προκύπτει και από τη σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία.
- 3,4 Αξίζει να αναφέρουμε την ατελή έρευνα για τα ημερολόγια του Σεφέρη που διεξήγαγε στα 1980, έπειτα από παράτρυνση του Γ.Π. Σαββίδη, ο νεοελληνιστής καθηγητής Hero Hokwerda του Πανεπιστημίου Groningen της Ολλανδίας (περ. *Μαντατοφόρος*, αρ. 16, Ιούλιος 1980, σ. 65)· τη διδακτορική διατριβή της Vassiliki Contoyanni, *Georges Seféris et son journal*, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), Institut Néohellénique, Μάρτιος 1983· τη μεταπτυχιακή εργασία της Χαρίκλειας Μαρκογιαννάκη, *Το ημερολογιακό στοιχείο στο έργο του Γιώργου Σεφέρη: μια διακειμενική προσέγγιση*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998· την ιστορικής κατεύθυνσης μεταπτυχιακή εργασία της υποψήφιας διδακτόρισσας Ελένης Δημητρίου, σύμπτυξη της οποίας παρουσιάζεται στο άρθρο «Οδυνηρή πορεία: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος μπροστά στην εμφύλια σύγκρουση μέσα από το ημερολόγιό του, Μάρτιος 1943-Ιούνιος 1944» (περ. *Κλειώ*, τχ. 1, 2004, σ. 7-30)· και το τρέχον ερευνητικό πρόγραμμα «Πηγές Αυτοβιογραφίας και Απομνημονευμάτων» του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών με επιστημονική υπεύθυνη την Ουρανία Πολυκανδριώτη που, σύμφωνα με την ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (www.eie.gr), σαν αντικείμενο έχει «την ιστορική και φιλολογική μελέτη, την γραμματολογική οριοθέτηση και τη σκιαγράφηση της εξελικτικής πορείας ειδών της ελληνικής γραμματείας που κινούνται στις παρυφές της λογοτεχνίας και δεν έχουν ως τώρα μελετηθεί αυτοτελώς: το απομνημόνευμα και οι συναφείς κατηγορίες που το απαρτίζουν, όπως η αυτοβιογραφία, το ημερολόγιο και η επιστολογραφία».

- 5 Πρόκειται, βεβαίως, για μια φαινομενική εντύπωση, μιας και ήδη από το 1884 με τα κοριτσιίστικα ημερολόγια της ζωγράφου Marie Bashkirtseff, για πρώτη φορά δηλώνεται η βούληση δημοσιοποίησης των προσωπικών τετραδίων, στο Philippe Lejeune, "Le Je des jeunes filles", περ. *Poétique*, τχ. 94, Απρίλιος 1993, σ. 238-239.
- 6 Philippe Lejeune, *Pour l'autobiographie*, Seuil, Παρίσι 1998, σ. 60.
- 7 Για παράδειγμα, το ημερολόγιο της Μελίσσα Π. (*Ημερολόγιο εφηβείας*, Πατάκης, Αθήνα 2005) θεωρήθηκε ότι τάραξε τα νερά και ως τέτοιο διαφημίστηκε, γιατί περιλαμβάνει απελευθερωμένες σεξουαλικές εμπειρίες μιας Σισυλιάνας έφηβης. Επίσης, το ημερολόγιο της Μα Γιαν (Πιερ Ασκή, *Το ημερολόγιο της Μα Γιαν*, μετάφρ. Βασιλική Κοκκίνου, Ψυχογιός, Αθήνα 2004), γιατί αναφέρεται στις συνθήκες διαβίωσης και έλλειψη μόρφωσης των παιδιών στις απομακρυσμένες περιοχές της σύγχρονης Κίνας.
- 8 Αλεξάνδρα Ζερβού, «Βιβλία παιδιών, μύθοι και κώδικες ενηλίκων», Ευάγγελος Αυδίκος (επιμ.), *Από το παραμύθι στα κόμικς: παράδοση και νεωτερικότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σ. 391-392.
- 9 Βλ. Carol Ann Lee, *Το ξεχασμένο ημερολόγιο της Άννας Φρανκ: ρόδα από τη γη*, μετάφρ. Αλέξανδρος Καλοφώλιας, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 2000, σ. 354-371.
- 10 *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*, μετάφρ. Δ. Π. Κωσταλένος, Δαμιανός, Αθήνα 1952· *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*, μετάφρ.- πρόλ. Κώστας Καλλιγιάς, Ενωμένοι Εκδότες, Αθήνα 1956· *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*, μετάφρ. Φώντας Κονδύλης, Πέλλα, Αθήνα 1985· Άννα Φρανκ, *Το ημερολόγιο*, μετάφρ. Έρση Λάγκε, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1987· *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*, μετάφρ. Γιάννης Θωμόπουλος, Μίνωας, Αθήνα 1992· *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*, μετάφρ. Παναγής Λιμπεράτος, Ατραπός-Περιβολάκι, Αθήνα 1995· *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*, μετάφρ. Πόλυ Μοσχοπούλου, Αναστασιάδης, Αθήνα 1996· *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*, μετάφρ. Ρένα Χατχούτ, Πατάκης, Αθήνα 1999. Γνωστές είναι, επίσης, εκδόσεις του ημερολογίου που έγιναν από τους οίκους Δαρεμάς, Λειψία και Σακκαλής, καθώς και μία μετάφραση της Αγγελικής Μπόμπολη.
- 11 Τζόζεφιν Πουλ & Άντζελα Μπάρετ, *Άννα Φρανκ*, μετάφρ. Μπέσσυ Τσακίρη-Σούση, Εμπειρία Εκδοτική, Αθήνα 2005.
- 12 Η 'χρήση' της Άννας Φρανκ σχετίζεται με τον ορίζοντα και τα βιώματα του παραλήπτη, αφού αυτός αναζητά στο βιβλίο κάτι διαφορετικό ανάλογα με το δικό του στίγμα. Ο Paul Vallely αναφέρει χαρακτηριστικά: «Για τον Πατέρα της, Ότο, που είναι και το μόνο μέλος της οικογένειας που επέζησε των στρατοπέδων θανάτου και αφιέρωσε τη ζωή του στην έκδοση του ημερολογίου, η κόρη του είναι ένα σύμβολο. Σύμβολο της ανάγκης του κόσμου για καθολική ανοχή. Για πολλούς Εβραίους, είναι ένα έμβλημα, μια συμβολική εικόνα που προσδιορίζει τα θύματα μεταξύ τους. Για άλλους το μέσο, από το οποίο οι Εβραίοι μπορούν να διδαχτούν να είναι καλοί. Για μια άλλη μερίδα, τους Ιάπωνες για παράδειγμα, είναι σύμβολο αρμονίας, όπως τουλάχιστον αυτή απορρέει από τις περικοπές και τις παραλείψεις των καταστάσεων εκείνων στο ημερολόγιο που προκαλούν ένταση. Κάπως έτσι εναλλάσσονται τα διάφορα πρόσωπα της Άννας Φρανκ, ανάλογα με το πεδίο έκθεσής τους. Η παράσταση που ανέβηκε σε θέατρο της Αργεντινής στη διάρκεια της χούντας είχε κεντρικό σημείο αναφοράς τη δικτατορία και τον αντισημιτισμό. Μεσούντος του κομμουνισμού, η βουλγαρική εκδοχή του βιβλίου 'Έχνουσε' επιμελώς ότι η Φρανκ ήταν Εβραία», στο "Who is the real Anne Frank?", εφ. *The Independent*, 14/06/2002.
- 13 Ζλάτα Φιλίποβιτς, *Το ημερολόγιο της Ζλάτα*, μετάφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1994. Για το θέμα αυτό βλ. Françoise Simonet-Tenant, *Le journal intime: genre littéraire et écriture ordinaire*, Nathan, Παρίσι 2001, σ. 69· Jerzy Lis, "Lecture et imitation: le journal personnel et la problématique de la mémoire culturelle", στο Hendrik van Gorp & Ulla Musarra-Schroeder (επιμ.), *Genres as repositories of cultural memory*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta GA, 2000, σ. 358.
- 14 Για ποσοτικές αναφορές ειδικά σε παιδικά και νεανικά ημερολόγια του Ολοκαυτώματος βλ. όσα παραθέτει η Sue Vice, *Children writing the Holocaust*, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2004, σ. 191, σημ. 4.
- 15 Ρίκα Μπενβενίστε, «Εκτόπιση και Αντίσταση: Η επιστροφή», περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 66, 1998, σ. 11-18.
- 16 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 112-115.
- 17 Πρώτη δημοσίευση στην εφ. *Ισραηλιτικόν Βήμα*, 17/05/1946.
- 18 Τον κατάλογο που παραθέτει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, στο Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 99, θα συμπληρώναμε με τα κείμενα: Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, επιμ.-επίμετρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1998· Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, *Πενήντα χρόνια μετά...: αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995· Νάτα Όσμο-Γκατένιο, *Από την Κέρκυρα στο Μπίρκεναου και στην Ιερουσαλήμ*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005· Ιάκωβος Στρούμσα, *Διάλεξα τη ζωή... από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997· Ιάκωβος Χανταλί, *Από το Λευκό Πύργο στις πύλες του Άουσβιτς*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995.
- 19 Κάποτε, τα ημερολόγια αυτά δεν είναι πραγματικά αλλά και μυθοπλαστικά. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της συγγραφέως παιδικών βιβλίων Άννας Δειμέζη-Καλιότσου που δημιούργησε μια ημερολογιογράφο συνονόματη της Άννας Φρανκ. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το ημερολογιακό λογοτεχνικό είδος ευνοεί την αληθοφάνεια και διευρύνει τον ορίζοντα προσδοκίας, με αποτέλεσμα να πριμοδοτούνται ορισμένα μηνύματα και να αποκλείονται άλλα, επιλέχτηκε η ημερολογιακή μορφή ως μέσο διαλόγου της ειρήνης. Το βιβλίο *Τα γκρίζα χρόνια: το ημερολόγιο της Αννούλας* (Πατάκης, Αθήνα 1995) εκμεταλλευόμενο τον επικαιρικό χαρακτήρα ενός ημερολογίου του πολέμου εντάσσεται σε εκείνη τη λογοτεχνική τάση της οικογένειας των μυθοπλαστικών κείμενων παιδιών του πολέμου που, συνδεδεμένη με καιρούς δίσεχτους, μιλούν για τον πόλεμο μέσα από τη σκοπιά του αυτόπτη μάρτυρα. Στόχος του βιβλίου είναι να ζήσουμε κι εμείς μαζί με την δεκάχρονη ημερολογιογράφο Αννούλα, όπως σημειώνεται στο οπισθόφυλλο του βιβλίου, «τον ενθουσιασμό και τη 'συμμετοχή' της στον πόλεμο της Αλβανίας, καθώς και την αγωνία της για την εισβολή των Γερμανών. [Να] νιώσ[ουμε] μαζί της την πείνα και το κρύο του πρώτου χειμώνα της Κατοχής».

- [Να] αισθανθ[ούμε] περήφανοι για την αντίσταση των Ελλήνων κατά των κατακτητών. Και μέσα από τα βάσανα, τις στερήσεις και τη σκλαβιά, [να] πανηγυρίσ[ουμε] κι [εμείς] για την απελευθέρωση της πατρίδας μας.»
- 20 Νέστορας Μάτσας, *Αυτό το παιδί πέθανε αύριο*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1998.
- 21 Κατά τον χαρακτηρισμό της Ιωάννας Μυλωνάκη, θα το αποκαλούσαμε «παράφραση ημερολογίου», στο «Το ημερολόγιο ως αυτοβιογραφικό κείμενο», περ. *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 85, 1999, σ. 13.
- 22 Ν. Μάτσας, *ό.π.*, σ. 23, 27, 114-115.
- 23 Ν. Μάτσας, *ό.π.*, σ. 33, 55.
- 24 Το βιβλίο θα μπορούσε να θεωρηθεί υβρίδιο ημερολογίου και αναδρομικής ανάμνησης, σύμφωνα με την τυπολογία της Sue Vice, *ό.π.*, σ. 120-122.
- 25 Ν. Μάτσας, *ό.π.*, σ. 4.
- 26 Jason Rigas, *This child died tomorrow*, ed. Pella, New York 2003.
- 27 Κώστας Τσαούσης, «Χρονικό της πείνας», εφ. *Το Έθνος*, 20/01/1988, σ. 28.
- 28 Ροζίνα Ασσέρ-Πάρδο, *548 ημέρες με άλλο όνομα*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1999.
- 29 Ρ. Ασσέρ-Πάρδο, *ό.π.*, σ. 8.
- 30 Ρ. Ασσέρ-Πάρδο, *ό.π.*, σ. 50.
- 31 Ρ. Ασσέρ-Πάρδο, *ό.π.*, σ. 50-51. Ο φόβος λαθρανάγνωσης του ημερολογίου είναι μεγάλος για κάθε μικρό ημερολογιογράφο, βλ. Barbara Crowther, "Writing as a performance: young girls' diaries", στο Ruthellen Josselson-Amia Lieblich (επιμ.), *Making meaning of narratives*, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi 1999, τόμ. 6, σ. 200-203. Συχνός είναι επίσης ο φόβος μήπως αποκαλυφθούν παράνομα μυστικά. Αξιοσημείωτο είναι ότι πολλά από τα ημερολόγια της εποχής της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου, καταστράφηκαν από τους συντάκτες τους, όπως π.χ. του Θανάση Παρασκευαΐδη (*Το ημερολόγιο ενός έφεδρου ανθυπολοχαγού: το λεσβιακό III/22 τάγμα πεζικού στον πόλεμο της Αλβανίας, 1940-41*, Gutenberg, Μυτιλήνη 1994), αλλά και του Μανώλη Ρουμελιωτάκη την εποχή του Εμφυλίου (*Γράμμα στον γιο μου: από τον πόλεμο της Αλβανίας*, Κατερίνα Πλασσαρά (επιμ.), Πλέθρον, Αθήνα 1981, σ. 7), προκειμένου να μην πέσουν στα χέρια του εχθρού, γεγονός που θα είχε ολέθριες συνέπειες για τους ίδιους και τα πρόσωπα στα οποία αναφέρονταν. Μια περίπτωση που ημερολόγιο έπεσε σε χέρια που δεν έπρεπε και είχε δραματικές συνέπειες την εποχή του Εμφυλίου, είναι αυτή που περιγράφει ο Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, *Ανταρτόπουλο στο ΔΣΕ: το χαμένο ημερολόγιο, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2000, σ. 172-173. Άλλωστε ο ίδιος ο νεαρός Γεροζήσης, όταν συνελήφθη από τον τακτικό στρατό, πέταξε το ημερολόγιο που κρατούσε στο βουνό για λόγους ασφαλείας.
- 32 Ρ. Ασσέρ-Πάρδο, *ό.π.*, σ. 9-10.
- 33 *Το Βήμα*, 5/12/1999, σ. S09.
- 34 Στάθης Ευσταθιάδης, «Πληγωμένα χρόνια», εφ. *Το Βήμα*, 16/01/2000, σ. S07.
- 35 Στις αφηγήσεις κρυμμένων παιδιών αφιερώνει ιδιαίτερο κεφάλαιο η Sue Vice με τίτλο "Hidden Children", *ό.π.*, σ. 63-79.
- 36 Ρ. Πάρδο, *548 days with another name*, μετάφρ. Δ. Αργυριάδης, ed. Bloch Publishing Company, New York 2005. Όσο γνωρίζουμε, τα ημερολόγια του Μάτσα και της Πάρδο είναι τα μοναδικά από τα ελληνικά παιδικά ημερολόγια τα οποία έχουν μεταφραστεί.
- 37 Georges Gusdorf, *La découverte de soi*, P.U.F., Παρίσι 1948, σ. 39-42.
- 38 Sue Vice, *ό.π.*, σ. 136. Βλ. ειδικότερα το κεφάλαιο "Present-time narration: the Holocaust diaries of children and teenagers", σ. 118-140.